

41. Герцик М. Уроки для сучасників: Українське сокільство і сучасне українське державотворення / М. Герцик // Сокіл-Батько: спортивно-руханкове товариство у Львові : альманах 1894–1904. – Львів, 1996. – С. 259–261.
42. Гуїванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914) / Микола Гуїванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 254 с.
43. Коверко Б. І. Сокільський і січовий гімнастичний рух у Галичині на початку ХХ століття / Б. Коверко // Традиції фізичної культури України : зб. наук. статей. – К., 1997. – С. 62–74.
44. Сова А. Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства “Сокіл” у Галичині (1894–1939) / Андрій Сова // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 225–241.
45. Сова А. Діяльність українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині / Андрій Сова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. IX. – С. 356–372.
46. Сова А. До історії прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові / Андрій Сова // Знак. – Львів, 2003. – Червень. – Ч. 29. – С. 8–9.
47. “Сокіл-Батько”: спортивно-руханкове товариство у Львові. – Львів : Основа, 1999. – 267 с.
48. Трофим’як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим’як. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – 694 с.

В статтє анализируются предпосылки зарождения сокольского движения в регионе; раскрыта общая структура деятельности “Сокола-Батька”, обращено внимание на его атрибутику; прослежено процесс создания сокольских организаций на Покутье, их практическая деятельность; рассмотрены непростые отношения “Сокола” в регионе с другой пожарно-гимнастической организацией “Сечь”.

Ключевые слова: Покутье, “Сокол”, “Сокол-Батько”, сокольское движение, “Сечь”, пожарно-гимнастические организации.

The preconditions of the “sokilstvo” formation in the region are analyzed; the general structure of the activity of the main center “Sokil-Father” is characterized; special attention is paid to its attributes; the process of the formation of “sokil” communities in Pokuttya and their practical activity are traced; not simple relations between the “Sokil” and other fire-gymnastic organization the “Sich” in the region are analyzed.

Key words: Pokuttya, “Sokil”, “Sokil-Father”, “sokil” movement, “Sich”, fire-gymnastic organizations.

УДК 94 (477) 8

ББК 63.3 (4 Укр-8)

Степан Борчук

ЮЛІАН БАЧИНСЬКИЙ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

У статті подається аналіз діяльності Ю.Бачинського як енциклопедиста. Характеризується форма роботи, його арешти та ставлення до нього радянської влади. Досліджується вклад видатного науковця в розвиток енциклопедистики.

Ключові слова: енциклопедія, радянська влада, дослідження, заслання, арешт, “Українська Радянська Енциклопедія”.

Постать видатного представника вітчизняної політологічної думки, соціал-демократа й державника Юліана Олександровича Бачинського (1870–1940) до певної міри представлена в сучасній українській історіографії. Насамперед ідеться про довідково-енциклопедичні видання й публікації, що в них висвітлюються обставини його арешту в листопаді 1934 р., засудження й табірної долі [21, с.154]. Серед праць вітчизняних істориків і політологів про цю непересічну постать вирізняється монографічне дослідження І.Бегея “Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник” [14, с.27].

У нашій статті наголос зроблено на післяреволюційному періоді біографії видатного вітчизняного інтелектуала й, зокрема, з’ясуванні подробиць праці Ю.Бачинського в редакції “Української Радянської Енциклопедії”, на штатну посаду до якої він був зарахований республіканською компартійною адміністрацією після приїзду в УСРР у листопаді 1933 р.

Ю.Бачинський, уродженець с. Новосілка-Куть Підгаєцького повіту теперішньої Тернопільської обл., був автором низки праць із проблем державності України, суспільно-політичних рухів у Галичині, еміграції українців до Америки. Утім ім'я собі він зробив уже у двадцятип'ятирічному віці працею, яка набула значного розголосу як у тогочасній Західній Україні, так і в Наддніпрянщині. Ідеться про книгу "Україна irredenta" ("Україна в неволі", 1895, 1900, 1924, 2003 та ін.), що в ній з марксистських позицій було здійснено аналіз соціально-економічної ситуації в українських землях, подано прогноз щодо їхнього політичного й економічного розвитку, окреслено перспективи боротьби за політичну самостійність. Ю.Бачинський одним з перших в українській політико-правовій думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній Українській державі. Саму ж державу він розглядав як найважливіший засіб забезпечення можливості вільного розвитку народу [8, с.203]. Нині, з відстані часу, однозначно можна стверджувати, якщо б Ю.Бачинський написав лише "Україну irredent-y", то цього було б достатньо для увічнення його імені в історії й теорії української політичної думки [13, с.18].

Поразка Українських визвольних змагань і марксистський світогляд Ю.Бачинського вже на початку 1920-х років привели його в табір радянофілів групи колишнього диктатора Західно-Української Народної Республіки Є.Петрушевича. Разом зі своїми однодумцями Юліан Олександрович уважав, що саме більшовицький проект державного будівництва України – найбільш теоретично обґрунтований і є стратегічною перспективою для всіх українських територій.

У 1928 р. у вступі до другого видання своєї праці "Большевицька революція і українці" Ю.Бачинський зазначав: "Виводи, до яких доходжу в отсих статтях, опер я не на подіях, які я особисто пережив або бачив, а на тім, що про ті події читав або чув, чи то з прихильної, чи ворожої большевицької революції, сторони. Тепер однак бачу, що се замало; я вважаю, що потреба перевірити все сказане в отсих статтях ще й наочно. Тому задумую виїхати на Радянську Україну і до других Радянських Республік, щоби там, на місці, переконатися, наскільки те, що я в отсих статтях про Радянську Україну і про Радянський Союз писав, відповідає дійсності. Отже, отся збірка є першою серією статей про большевицьку революцію і про відношення до неї українського загалу, серією статей, писаних – до мого виїзду на Радянську Україну, – змістом другої серії буде те, що я на місці побачу в Радянськiм Союзi, а зокрема і в першій мірі – на Радянській Україні" [10, с.3].

Одначе справа з написанням другої серії советофільських статей Ю.Бачинського та його виїздом до УСРР затягнулася в часі на цілих п'ять років.

Дванадцятого квітня 1928 р. Консульство СРСР у Берліні повідомляло Уповноваженого НКЗС СРСР у Харкові: "К нам обратился с просьбой разрешения въезда в СССР Юлиан Бачинский, известный украинский публицист, сотрудник Петрушевича. В группе Петрушевича и вообще среди украинск[ой] эмиграции – это одна из авторитетных фигур... В печати выступает всегда решительным советофилом... По нашему мнению, его ходатайство необходимо удовлетворить, т. к. отказ будет понят, как нежелание показать действительное положение вещей, произведет сильное отрицательное впечатление на советофильскую группу и даст повод для провоцирования СССР противной" [7, арк.23].

Справа з отриманням такого дозволу загальмувалася, і не лише внаслідок відомих вад радянської бюрократичної системи. Висловимо припущення, що вплинула на таку неквапливість майже синхронна (15 квітня 1928 р.) зі зверненням берлінського Консульства СРСР (12 квітня) публікація у львівському "Ділі" київських вражень львівського історика М.Кордуби, який на запрошення Історичної секції ВУАН брав участь у поминальних урочистостях з нагоди 20-річчя смерті В.Антоновича [16, с.220].

Стаття М.Кордуби, який застерігався, що "зовсім не претендую на всебічне змалювання положення, в якому тепер знаходиться радянська Україна: до дослідів цього питання я не мав ні часу, ані спромоги", аж ніяк не була панегіриком радянській системі,

хоч автор, без усякого сумніву, вітав зовнішні ознаки українізації, щиро радів поширенню ареалу української мови, помітним здобуткам національної науки й мистецтва в УСРР. Тверезий аналітик, він зауважував водночас і серйозні вади економічного й політичного характеру, властиві більшовицькому режимові, а відтак – і тогочасному повсякденню УСРР: “Коли в порівнянні до довоєнної доби на національній полі ми могли ствердити велике плюс, то під оглядом економічним приходиться зазначити значне погіршення. Загально нарікають на брак мешкань, упадок промислу і доріжнечу. І, справді, доріжня у Києві куди більша, чим у Львові... Тому інтелігенція, що живе з умовою праці, знаходиться у великій економічній тісноті. Як живуть інші круги населення, не знаю, бо з ними ближче не сходився” [15, с.8].

Особливо наголошував М.Кордуба на політичні недоліки пануючої в підрадянській Україні системи: “Хоч як воно звучатиме парадоксально, бо саме під політичним оглядом все там пішло в шкереберть, приходиться констатувати, що в порівнянні до передвоєнної доби саме політичне положення громадян ще найменше змінилося. Остала ця ж сама поліційна система надзору і настирливої, дошкульної контролю приватного життя, ця ж сама самоволя уряду і брак захисту перед цією самоволею, ще більша чим за старого режиму нетолеранція до всякої критики або хоч би відмінної думки. На кілька днів перед поминками Антоновича (25 березня 1928 р. – С.Б.) арештовано сорок кількох визначніших українських інтелігентів, між ними кількох професорів і двох співробітників Академії. А за віщо? – ніхто не знає сказати” [15, с.8].

Зрозуміло, що такі публікації з реалістичною оцінкою суспільно-політичного життя в УСРР, економічних труднощів на “Батьківщині трудящих” не викликали захоплення компартійної номенклатури й ретельно відстежувалися дипломатичними представництвами СРСР за кордоном. Тоталітарна більшовицька система до приїжджих з-за кордону науковців висувала насамперед ідеологічні вимоги беззастережної підтримки й схвалення пануючого на теренах колишньої імперії Романових режиму, безапеляційного визнання його “єдиноспасенності” і “взірцевості” для “трудящих усього світу”. Якщо ж закордонний інтелігент, у даному разі західноукраїнський учений, прагнув за всяку ціну зберегти незаангажованість в оцінці ситуації в СРСР – УСРР, він негласно оголошувався *персона нон грата*, якій щонайменше гарантувалися перманентні “паспортові труднощі” під час оформлення документів на в’їзд до СРСР тощо [15, с.8].

Так сталося й у випадку з оприлюдненими львівським щоденником київськими замальовками й спостереженнями М.Кордуби. Уже наступного дня після цієї публікації – квітня 1928 р. – Консульство СРСР у Львові повідомляло апарат Уповноваженого НКЗС СРСР у Харкові: “Надсилаємо вирізку з газети “Діло” від 15.4. р[оку] б[іжучого] – “Вражіння з поїздки до Києва” (М.Кордуба)” [3, арк. 52 зв.].

Утім, здавалося, що Ю.Бачинському не загрозували вищезгадані радянські застереження щодо дозволу на приїзд до СРСР. Принаймні обмеження свободи людини й громадянина в цьому державному утворенні в його закордонній публіцистиці відверто виправдовувалися “революційною доцільністю”. Так, у статті “Десятиліття большевицької революції” (жовтень 1927 р.) він стверджував: “І нема що нарікати і дорікати Союзним Радянським Республікам, що ще тепер, по 10-ти роках, відмовляють своїм горожанам політичних свобод і рівних для всіх прав. Але ж ще тепер, по 10-ти роках, і в самім Союзі Радянських Республік – потайки, і поза Союзом – явно, гуртуються і ладяться російські і зросійщені єдиноділимські недобитки перевезти на гарматних дулах, при підмозі капіталістичних держав, свою російську єдиноділимську душу “до Росії”, і ще тепер заходяться коло сього, щоби відзискати назад се, що утратили, а що з поту і крови трудящих мас добули!

Ніяка революція не признає контрреволюціонерам рівних прав. Поки новий порядок річей не є усталений і закріплений, доти про політичну свободу і про рівні права для всіх не може бути мови” [11, с.35].

Вірогідно, загальмували приїзд Ю.Бачинського в УСРР не ідеологічні застереження щодо його особи персонально, а цинічний розрахунок більшовицької адміністрації на якомога триваліше утримання за кордоном радянофільської групи колишнього Диктатора ЗУНР Є.Петрушевича та її чільних постатей (укупі із самим колишнім очільником Західно-Української Народної Республіки) з метою розкладу національних українських партій [18, с.106].

Дозвіл на в'їзд у СРСР був отриманий лише на початку 1931 р., але під час транзиту через Польщу Ю.Бачинський був заарештований і рік провів у в'язниці [17, с.314].

Другого квітня 1933 р. у Харкові ув'язнений у сфабрикованій “справі «УВО»” відомий вітчизняний правознавець М.Лозинський [17, с.108] подав розлогі власноручні свідчення про своє листування із закордоном. Серед інших прізвищ згадувався і його берлінський, а згодом і празький кореспондент (М.Лозинський, як, зрештою, і Ю.Бачинський, належав свого часу до політичного угруповання колишнього диктатора ЗУНР Є.Петрушевича): “Переписка з Юліаном Бачинським. Ю. Б[ачинський], один з основоположників укр[аїнської] с[оціал]-д[емократичної] партії в Галичині, вернувши з Америки, де був послом Директорії, виявив свою радянофільську орієнтацію кількома статтями, що їх помістив в “Укр[аїнському] прапорі”, а потім видав окремою брошурою. На початку 1931 р. написав мені з Берліна, що робить заходи про приїзд до СРСР, хотів би на власні очі побачити радянський лад і, якщо буде можливо, поселитися на постійне. Я йому написав, що нехай буде приготований на те, що треба буде й ідеологічно й побутово себе переробити, а коли він на це рішиться, то знайде працю й задоволення [...]. Він писав мені, що вже зліквідував свої справи в Берліні, їде до Львова побачитися з батьком, там дістане візу і приїде. У Львові 31 березня 1931 р. його арештовано за вищезгадану радянофільську брошуру й засуджено на рік тюрми. Я раз або два писав до Костя Левицького, щоб мені написав, як Ю. Б[ачинський] поводить у тюрмі, як він її переносить (йому було 61 років)” [19, с.100].

Отже, спроба Ю.Бачинського навесні 1931 р. одержати радянську візу у Львівському консульстві СРСР і виїхати до радянської України завершилася фіаско. Польська поліція й дефензива мали серйозні підстави заперечувати проти цього. Другого квітня 1931 р. львівське “Діло” інформувало читачів: “У вівторок, 31 березня, арештували у Львові п. Юліана Бачинського, відомого автора “Українська еміграція в Америці” й “Ucraina irredenta”. П[ан] Юл[іян] Бачинський приїхав перед кількома днями до Львова з Берліна, щоби відвідати свого старенького батька о. митрата Бачинського. Причини арештування невідомі” [9, с.4].

Після виходу з ув'язнення Ю.Бачинський на початку 1933 р. виїхав до Праги, маючи на меті невдячне завдання (з доручення дипломатичних представників СРСР у Центрально-Східній Європі) і з огляду на припинення польською владою у вересні 1932 р. виходу всіх прокомуністичних і радянофільських журналів у П Речі Посполитій на кшталт “Нових шляхів” А.Крушельницького налагодити видання радянофільського часопису “Вільна трибуна”. Єдине, наскільки нам відомо, число видання з'явилося в липні 1933 р.

У вміщеній у ньому статті “На роздоріжжю західноукраїнської інтелігенції” редактор, звертаючись до західноукраїнської інтелектуальної верстви, обґрунтовував кілька елементарних засадничих тез із нагоди принципового поняття “Соборної української народної Республіки”. Автор розрізняв “два розуміння державності: буржуазне і пролетарське”. На його переконання, у часи Української революції 1917–1921 рр. українська інтелігенція (“тонка і хирлява верства української інтелігенції”) не спромоглася створити власної держави, бо “у тім державнім творенні не мала на кім опертися та не мала засобів, щоби се перевести, ні війська для оборони, ні людей для управи державою” [12, с.3]. Ю.Бачинський стверджував: “Так не було на кім оперти українську державу. Чи на такім загальнім тлі російським на Україні, при природній політичній пасивности

українського села і політичній активності російського міста, можна було створити українську державу? Для неї не було основ, не було і матеріалу до її будови, ні самих будівничих” [12, с.5].

Обґрунтувавши таким чином власну зневіру в “буржуазному розумінні держави” й інтелігентських спробах державного будівництва, редактор “Вільної трибуни” висловлював (дещо дивне) переконання в привнесення російськими більшовиками на українські терени справжніх (“пролетарських”) засад державного будівництва: “І тепер доперва, після перемоги большевицької революції, у тих визволених трудових масах українських могла і почала зачіплятися і вкорінюватися державницька думка. І тепер доперва стало можливе розвиватися українській державности, правда, не буржуазній, на основі капіталістичній, де її творить і її держить буржуазія, а на основі соціалістичній, де її творить і її держить трудова, пролетарська кляса. Але ж на тій одинокій основі і можливо створити українську державу” [12, с.5]. Підсилюючи цю думку, Ю.Бачинський стверджував: “І для сего-то українського народу, для сеї трудової української маси і будується тепер українську державу, з цілим господарським і культурним державним апаратом, пристосованим саме до вимог, потреб і бажань його, а не чужої йому національно буржуазії, яка саме, до большевицької перемоги, топтала його” [12, с.5].

Вищезгадана логіка й подані вище аргументи (сумнівної якості) послідовно вели Ю.Бачинського до зверненого до західноукраїнської “провідної верстви” риторичного запитання-заклику: “Супроти такого стану річей, мусить ставати перед західноукраїнським загалом щораз настирливіше питання: куди ж іти? Чи, помимо всего, все-таки дальше змагатися за “Соборну українську народню Республіку”, чи може доцільніше, розумніше було б вложити всю енергію і хист у змагання з’єднитись з головним пнем українського народу, зорганізованого вже в Українській радянській Республіці, і спільно з ним жити одним національним державним тілом?” [12, с.5]. Відповідь, на думку автора, була однозначною.

Утім так само однозначно негативно (за нечисленними винятками) сприймав міркування й заклики Ю.Бачинського та редагованої ним “Вільної трибуни” і пересічний західноукраїнський інтелігент та його земляк – інтелігент наддніпрянський, який опинився в еміграції – надто анахронічними й прямолінійно-агітпропівськими виглядали заклики до єднання й орієнтації на УСРР, опанованої російськими більшовиками, де панував терор і Голодомор 1932–1933-х рр.

Зрештою, це зауважували Ю.Бачинському і його кореспонденти. В одному з листів до нього від 15 серпня 1933 р. подавалася така думка: “Маю перед собою “Вільну Трибуну”. Запізnilась вона вийти. Перед роком ще могла робити вражіння. А тепер, коли вияснено дійсний стан колективізації, голоду, смерті Скрипника – писання її невчасні. Кажуть, що Бачинський нібито далі не буде продовжувати випуску журналу. Може це й зле. Коли назвав його “Вільною Трибуною”, може дати місце й другій частині, тій буржуазії, що милить очі “власними силами”, та соціал-фашистам. В самій статті Бачинського єсть багато правди, та не вся, й одностороння ця правда. То воно добре сидіти тут і теоретизувати й кидати історично-соціалні пояснення, а факт самостійної радянської держави лишається фактом... з генеральним прокуратором Акуловим та ген[еральним] секретарем Постишевим. А голод, тиф десяткує людей. Волію зробити в поступі 20 кроків наперед, але тривких і зі здоровим, сильним населенням, аніж 100, хай навіть не проблематичних, але це населення десяткувати, а решту привести до дегенерації” [3, арк.52 зв.].

Другого квітня 1933 р. М.Лозинський свідчив про своє листування з Ю.Бачинським: “Недавно я дістав від нього листа з Чехословаччини, що він виїхав до Праги, щоби з доручення групи зах[ідньо]укр[аїнської] інтелігенції видавати радянофільський журнал, і просить мене організувати співробітництво тутешніх людей для журналу. Я зрозумів, що це продовження львівського журналу “Нові шляхи”. З листом зайшов до го-

лови Тов[ариств]а культзв'язку М.Любченка і просив його поради. Він сказав, що розвідає в пражькім повпредстві, що це за справа, а я тим часом, щоб відповів, що треба обдумати. Так я і зробив” [19, с.100].

У протоколі власноручних свідчень М.Лозинського від 2 квітня 1933 р. не згадана коротенька листівка правника до Ю.Бачинського в Прагу від 16 березня 1933 р. (за п'ять днів до арешту М.Лозинського в ніч з 21 на 22 березня). У поштової картці, між іншим, заспокійливо стверджувалося: “В нас усе добре. Всі працюємо на своїх давніх місцях; дочка вибрала собі за спеціальність патологічну фізіологію. Щиро вітаю *М.Лозинський*” [3, арк.52 зв.].

Твердження “в нас усе добре” залишається на совісті автора. Адже вже на початку грудня 1932 р. у Києві й Харкові розпочалися арешти галичан, зокрема, членів Літературної організації революційних письменників “Західна Україна”. Професор М.Лозинський, якому редакція друкованого органу Спілки замовила статтю до десятиліття рішення Антанти щодо Східної Галичини, у лютому 1933 р. відвідав харківську редакцію й мав розмову з її працівниками, у т. ч. з М.Ірчаном. Від них М.Лозинський “довідався про київські арешти членів “Зах[ідньої] України”. Вони були розстроєні й не знали, як далеко підуть арешти” [17, с.112].

Отже, у листівці до Ю.Бачинського від 16 березня 1933 р. Михайло Михайлович був не зовсім ширим, узявши на себе невдячну роль міфічної сирени, що солодкими співами закликає моряка (довірливого емігранта) у небезпечне місце, де його чекає невідмінна загибель.

У серпні 1933 р., поклавши край подальшому виданню “Вільної трибуни”, ліквідувавши в наступні місяці свої справи в Празі, 28 листопада 1933 р. Ю.Бачинський разом з дочкою Оленою через Берлін прибув до Харкова й тимчасово замешкав у готелі “Асторія”. Через тодішнього Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УСРР у Харкові І.Калину (і за санкцією керівництва ЦК КП(б)У) Юліан Олександрович був спрямований на роботу до видавництва “Українська Радянська Енциклопедія”. Очолював цей енциклопедичний проєкт нарком освіти УСРР В.П.Затонський. Перші розмови емігранта про майбутню працю відбулися із заступником головного редактора “УРЕ” І.А.Шведовим [1, арк.87].

Згідно з наказом № 13 від 9 березня 1934 р. щодо видавництва “Української Радянської Енциклопедії”, “товариш Ю.О.Бачинський” був призначений із цього ж числа “на посаду наукового співробітника при Головній редакції «Української Радянської Енциклопедії»” [5, арк.14]. Відтак слід скоригувати твердження І.Бегея, що “на час влаштування Ю.Бачинського в УРЕ там уже працював його давній приятель Антін Крушельницький” [14, с.52]. Ситуація була діаметрально протилежною: адже А.Крушельницький з родиною прибув до столичного Харкова лише 11 травня 1934 р. Отже, це на час працевлаштування А.Крушельницького в “УРЕ” там уже два місяці поспіль “працював його давній приятель” Ю.Бачинський.

Крім праці в енциклопедії, Ю.Бачинський уклав договір з видавництвом “Український робітник” у Харкові, відповідно до якого мав підготувати книгу “16 років Радянської України”, тобто здійснити своє давнє бажання, у зв'язку із чим збирав матеріали, робив виписки з преси й книжок [1, арк.87].

Відтоді, очевидно, повною мірою справджувалася рекомендація М.Лозинського своєму старшому колезі щодо потреби “ідеологічно й побутово себе переробити” у радянських умовах, а відтак “знаходити задоволення” у визначеній владою ділянці праці.

Двадцятого червня 1934 р. Юліан Олександрович власноручно заповнив друкований бланк-заяву ВЦРПС з гаслом “За суцільне охоплення профспілковим членством”, висловивши бажання поповнити лави радянських профспілок, зокрема, стати членом професійної спілки друкарів. У графі про останнє місце праці зазначив, що працював головним редактором журналу “Вільна трибуна” у Празі (Чехословаччина) упродовж січня – серпня 1933 р. [6, арк.13].

Тридцять першого серпня 1934 р. на засіданні місцевому профспілки “УРЕ” заяву Ю.Бачинського було розглянуто й ухвалено: “Прийняти тов. Бачинського до спілки і рекомендувати загальним зборам” [5, арк.4].

Актуальною проблемою навіть для мешканців столиці УСРР залишалося в 1934 р. (у перший рік після Голодомору 1932–1933 рр.) забезпечення себе продуктами харчування. Як і більшість державних службовців і робітників промислових підприємств Харкова, співробітники “УРЕ” були прикріплені до закритого розподільника та їдальні Наркомату освіти УСРР – прізвище Ю.Бачинського серед інших (усього 26 осіб) співробітників енциклопедії, які в липні 1934 р. “снідали та обідали в їдальні НКО” [5, арк.14].

Довелося Ю.Бачинському мати справу в перший постголодоморний рік і з так званими “первісними стандартними довідками” на одержання “забірних документів”, і хлібними книжками, які видавалися на підставі вищезгаданих стандартних довідок.

Шістнадцятого березня 1934 р. завідувач адміністративного сектору енциклопедії Лешков звернувся до Управління забірних документів з проханням: “Українська Радянська Енциклопедія просить видати дві довідки на березень м[іся]ць науковому робітнику Ю.О.Бачинському та на його утриманця дочку О.Ю.Бачинську. Тов. Бачинського від 9 березня 1934 р. прийнято на роботу в нашій установі” [1, арк.118]. Але вже через місяць, 20 квітня, керівництво енциклопедії клопоталося перед тим самим адресатом про повернення хлібної картки Ю.Бачинського на квітень: “Хлібна картка здається в зв’язку з одержанням т. БАЧИНСЬКИМ книжки до крамниці «Інснаб»” [1, арк.182]. Але відносно “розкошування” Юліана Олександровича тривало лише до осені 1934 р.

Четвертого жовтня 1934 р. помічник головного редактора “УРЕ” Т.Горб листовно звернувся до міського Управління забірних документів з проханням відновити Ю.Бачинського в лавах пересічних користувачів хлібними картками, оскільки Юліан Олександрович, “непроханий чужоземний гість” у редакції “УРЕ”, як з’ясувалося, не мав права користуватися розподільником “Інснаб”: “Видавництво “Українська Радянська Енциклопедія” просить видати одну хлібну картку на жовтень місяць на іноземця – наукового робітника тов. БАЧИНСЬКОГО Ю.О.

До цього часу тов. БАЧИНСЬКИЙ був прикріплений до розподільника “Інснаб”, але в зв’язку з тим, що тов. БАЧИНСЬКИЙ був не запрошений нами з-за кордону, “Інснаб” зняв його з постачання” [1, арк.432].

Відтак справедливість була відновлена, і Юліан Олександрович за хлібним постачанням опинився серед іноземних спеціалістів другої категорії, “не запрошених” і, вочевидь, не надто потрібних радянській владі.

Мабуть, уже востаннє, 5 жовтня 1934 р., він поставив власноручний підпис на “первісній стандартній довідці” за жовтень: “Хлібну книжку одержав. *Юліан Бачинський*. 5/Х 934” [1, арк.87].

Змушений був включитися Юліан Олександрович і до нової для нього справи – так званого соціалістичного змагання. Ліквідуючи “націоналістичні прориви” у роботі енциклопедії, спричинені, мовляв, колишнім головним редактором видання М.Скрипником, співробітники редакції та авторський колектив “УРЕ” форсованими темпами завершували підготовку її першого тому й писали статті для другого та третього томів. Про “більшовицькі темпи” підготовки статей свідчить, серед іншого, й одне з тогочасних соціалістичних зобов’язань Ю.Бачинського – “виготовити за 5 день 20 статей” до другого тому енциклопедії [5, арк.14].

Двадцять другого серпня 1934 р. харківський груповий комітет Союзу друкарів адресував обіжник керівникам місцевкомів і директорам установ та підприємств, у якому йшлося: “Згідно з рішенням ЦК КП(б)У щодо Палацу Піонерів і Жовтенят – необхідно надати конкретну допомогу на облаштування й доукомплектування будівлі колишнього ВУЦВК, що передана для цієї мети.

Слід провести масово-роз’яснювальну роботу серед колективу підприємства [...] щодо відпрацювання *одного дня* на користь Палацу Піонерів і Жовтенят, враховуючи,

що Палац має стати центром комуністично-виховної позашкільної роботи серед дітей м. Харкова. Для відпрацювання рекомендується день 24/VIII-34 р.

Щодо зібраної суми Вам необхідно довести до відома Групового комітету, який після повідомлення дасть вказівку, на який поточний рахунок перерахувати зібрану суму” [5, арк.14].

Цей суботник відбувся у визначений владою час – 24 серпня 1934 р. Узяв у ньому участь і шістдесятитирирічний Юліан Бачинський, денний заробіток якого (17 крб) був перерахований на користь Палацу Піонерів і Жовтенят [5, арк.14].

Працюючи в редакції, Юліан Олександрович, на той час уже член профспілки, скористався й своїм правом на місячну відпустку, що в ній перебував упродовж 17 вересня – 17 жовтня 1934 р. [1, арк.87].

Утім справджувалося шестирічної давнини спостереження М.Кордуби щодо прикметної для радянського повсякдення “поліційної системи надзору і настирливої, дошкульної контролі приватного життя” з боку більшовицької таємної поліції. Її надокучлива увага стосувалася і Ю.Бачинського.

Десятиденне робоче оперативне зведення секретно-політичного відділу ГПУ УСРР станом на 5 червня 1934 р. зафіксувало чергову стадію оперативної “розробки” у “справі «Хижакі»”. Таким чином позначалося таємне спостереження й збирання компротуючих матеріалів на групу галицьких емігрантів, які нещодавно прибули до столиці радянської України, та їхніх наддніпрянських колег, удавано чи реально нелояльних до влади.

Стосовно Юліана Бачинського в матеріалах стеження за ним зазначалося (цитуюмо мовою оригіналу): “В первых числах с[его] г[ода] на Украину через наше Полпредство в Берлине прибыл известный галицкий политический деятель Юлиан Бачинский.

Поселившись в Харькове, Бачинский обратился в соответствующие инстанции с ходатайством о приеме его в советское гражданство, но оформление своего подданства затягивает и до сего времени этот вопрос окончательно не решен” [2, арк.521].

Вражає “поінформованість” так званих “компетентних органів” – за їхніми даними, Ю.Бачинський прибув до УСРР у перших числах січня 1934 р. Насправді ж це відбулося істотно раніше – 28 листопада 1933 р.

Далі у вищезгаданому зведенні деталізувалася інформація щодо працевлаштування емігранта: “По линии Наркомпроса Бачинскому предоставлена работа в УРЭ (Украинская Советская Энциклопедия), где он корректирует материалы энциклопедии, касающиеся украинских событий на Западе, и одновременно ознакамливается с состоянием нашей промышленности, сельхозяйства и т. п.” [2, арк.521].

У поведінці емігранта, який, зрозуміло, прагнув розглянутись у новому для нього оточенні й призвичаїтись до специфічного стилю життя в УСРР, енкаведисти вбачали лише “контрреволюційні” наміри й “шпигунську діяльність”: “Начав разработку Бачинского через нашего центрального агента “Свідомого”, мы получили донесения о том, что Бачинский ведет на Украине к[онтр]р[еволюционную] работу в пользу Германии и частично Польши.

По данным “Свідомого”, Бачинский принимает меры для активизации своей к[онтр]р[еволюционной] работы путем завязывания новых связей и знакомств в кругах украинских научных работников. Бачинский чрезвычайно интересуется всеми данными, касающимися хозяйственного состояния страны и с этой целью в ближайшее время намечает поездку по Украине.

Ряд последних свиданий агента с Бачинским подтвердил данные о его к[онтр]р[еволюционной] деятельности на Украине.

Отмечен ряд связей Бачинского с местными националистическими элементами. Приняты меры к выявлению связей Бачинского с закордоном.

Разработку форсируем” [2, арк.521].

Уночі 4 листопада 1934 р. енкаведисти здійснили обшук й арешт Ю.Бачинського. Решта його “спільників” по розробці “Хижаків” (20 осіб) були заарештовані в Києві й Харкові наступної ночі – з 5-го на 6-те листопада 1934 р. Юліан Олександрович під час обшуку й арешту намагався триматися спокійно й декілька разів цікавився причинами його затримання [14, с.54]. Без сумніву, він був готовий до цього сумного явища радянського повсякдення. Так само гідно Ю.Бачинський тримався й під час “слідства” і незаконного засудження, не взявши ні на себе, ні на інших осіб жодних “контрреволюційних” і “шпигунських” провин. Така його поведінка виразно контрастувала з угодовською позицією під час “слідства” колеги по праці в “УРЕ” і земляка А.Крушельницького.

Наказ № 97 щодо державного видавництва “Українська Радянська Енциклопедія” від 9 листопада 1934 р., у свою чергу, на підставі наказу наркома освіти УСРР В.Затонського про “тимчасове припинення випуску підготовлених томів Української Радянської Енциклопедії та передачу матеріалів на перегляд НКО”, припинив діяльність видавництва з 9 листопада 1934 р. З 11 листопада 1934 р. звільнялися, за цим самим наказом, майже всі співробітники “УРЕ” – 26 осіб. Двадцятим у списку був Ю.О.Бачинський, який вже тиждень перебував за ґратами [6, арк.109–110].

Виїзд Ю.Бачинського до УСРР у листопаді 1933 р. після кількох невдалих спроб і майже річне ознайомлення з повсякденням радянської України мало стати верифікацією його радянофільських переконань. Бодай часткове зцілення від власного радянофільства коштувало цьому видатному вітчизняному інтелектуалу занадто дорого – власного життя.

Помер Ю.Бачинський у радянському концтаборі 6 червня 1940 р.

Таким чином, Юліан Бачинський значну частину свого життя приділив роботі над енциклопедичними виданнями. Останнім місцем його праці була скрипниківська УРЕ. Його діяльність часто не збігалася з поглядами керуючої верхівки, тому свої дні видатний науковець закінчив в одному із сталінських концтаборів.

1. Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, оп. 27, спр. 44987-ФП, арк. 87.
2. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 27, спр. 9, арк. 521.
3. ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 25, арк. 52 зв.
4. Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 919-а, арк. 2 зв.
5. Там само, ф. 4284, оп. 1, спр. 41, арк. 14.
6. Там само, спр. 64, арк. 13.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2674, арк. 23.
8. Андрусак Т. Г. Бачинський Юліан Олександрович / Т. Г. Андрусак, Ю. І. Римаренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
9. Арештування Юліана Бачинського // Діло. – 1931. – Ч. 73. – 2 квітня. – С. 4.
10. Бачинський Ю. Вступна увага / Ю. Бачинський // Большевицька революція і українці: критичні замітки / Ю. О. Бачинський. – 2-ге вид., доповн. – Берлін : Накладом авт., 1925. – 48 с.
11. Бачинський Ю. Десятиліття большевицької революції / Ю. Бачинський // Большевицька революція і українці: критичні замітки / Ю. О. Бачинський. – 2-ге вид., доповн. – Берлін : Накладом авт., 1925. – 48 с.
12. Бачинський Ю. На роздоріжжю західноукраїнської інтелігенції / Ю. Бачинський // Вільна Трибуна. – 1933. – № 1. – Липень. – С. 3–5.
13. Бегей І. “Україна irredenta” – “книга, що появляється раз на сто літ” / І. І. Бегей // Україна irredenta: (з додатком: Листування Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу “України irredent-и”) / Ю. Бачинський. – К. : Основні цінності, 2003. – 305 с.
14. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / І. Бегей. – К., 2001. – 256 с.
15. Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва / М. Кордуба // Діло. – 1928. – Ч. 84. – 5 квітня. – С. 8.
16. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов ; НАН України, Ін-т іст. України ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2004. – 648 с.
17. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко ; НАН України, Ін-т іст. України, Ін-т укр. археографії ; відп. ред. П. С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1994. – 350 с.
18. Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / О. С. Рубльов // УІЖ. – 1998. – № 4. – С. 106–112.

19. Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту, 2 квітня 1933 р. / публ. О. С. Рубльова // УДЖ. – 2001. – № 5. – С. 100.
20. Шаповал Ю. “Винним себе не визнаю”: невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського / Ю. І. Шаповал // Розбудова держави. –1999. – № 1. – С. 52; № 2. – С. 53–62.
21. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993. – 352 с.

В статтє подається анализ деятельности Ю.Бачинского как энциклопедиста. Характеризуются форма работы, его аресты и отношение к нему советской власти. Исследуется вклад выдающегося научного работника в развитие энциклопедистики.

Ключевые слова: энциклопедия, советская власть, исследование, ссылка, арест, “Украинская Советская Энциклопедия”.

In the article the analysis of activity of Yu. Bachinskogo is given as an encyclopaedist. The form of work, his arrests and attitude toward him of soviet power, is characterized. The contribution of prominent research worker is analysed to development of encyclopaedistik.

Key words: encyclopaedia, soviet power, research, reference, arrest, Ukrainian soviet encyclopaedia.

УДК 323.1: [314.156.5: 94 (477.75) “192”]

ББК 63. 3 (4 Укр)

Григорій Кондратюк

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РКП(б) І ГОЛОД У КРИМУ В 1921–1922 РОКАХ: ФАКТОРИ ВЗАЄМОВПЛИВУ

У статті проаналізовано вплив голоду на здійснення національної політики в Криму на початку двадцятих років двадцятого століття. Голод став національною катастрофою для кримськотатарського народу. Більшовицька влада використала голод як знаряддя для боротьби із селянством.

Ключові слова: голод, національна політика, Крим.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії Криму є голод, що вразив півострів у 1921–1922 роках. Він став справжньою гуманітарною катастрофою, яка спричинила загибель десятків тисяч людей. Актуальність теми зумовлена необхідністю звернення історичної науки до найскладніших періодів вітчизняної історії з трагічним людським виміром.

Тема голоду в Україні й Криму розглядалася дослідниками в контексті подій воєнного комунізму та боротьби проти повстанського руху, введення нової економічної політики та внутрішньопартійної боротьби в РКП(б). Зокрема, це роботи А.А.Форманчука й В.М.Брошевана, В.Г.Зарубіна, А.В.Ішина [1]. Меншою мірою в історіографії теми проаналізовано вплив голоду на різні етнічні групи півострова, корекції голодом національної політики більшовиків. Мета роботи в тім, щоб проаналізувати розвиток голоду 1921–1922 років у Криму й політику влади з урахуванням етнічного фактора в умовах цих трагічних подій.

У листопаді 1920 року в Криму була встановлена радянська влада. У роки громадянської війни на території півострова діяв ряд партій, побудованих на етнічній основі: кримськотатарська Міллі-Фірка, вірменська Дашнакцутюн, єврейські Поалей-Ціон і Цеїри-Ціон. У 1917 році працював кримськотатарський національний уряд Директорія. Радянська влада не могла ігнорувати етнічного фактора й мобілізації в житті півострова. Згідно з даними попереднього перепису населення, проведеного в Криму у квітні 1921 року, тут проживало 720 373 людей, з них городян – 327 086, сільських жителів – 393 287. Статистичні дані свідчать про те, що Крим був одним з найбільш урбанізованих регіонів РРФСР. За національністю в Криму в 1921 році проживали 371 017 росіян, 186 715 кримських татар, 49 404 євреї, 42 350 німців, 23 868 греків, 12 051 вірменин, 10 572 болгар, 5 734 поляки, 5 564 караїми, 3 076 циган, 2 371 естонець, 1 413 чехів,